

Theo Janssen (red.)

Taal in gebruik

Een inleiding in de
taalwetenschap

Sdu Uitgevers, Den Haag

4 Woorden en cognitie

Matthias Hüning en Theo Janssen

4.1 Inleiding

Het communicatieproces kunnen we ons zo voorstellen dat sprekers aan de ene en toege-sprokenen aan de andere kant betekenis toekennen aan een uiting. Hoe dit proces van betekenistoekenning werkt, is het centrale onderwerp van dit hoofdstuk. We zullen ons daarbij vragen stellen als de volgende. Hoe kunnen we met woorden refereren aan wat er in ons omgaat? Waardoor zijn woorden daar geschikt voor? Woorden zijn op tal van manieren te gebruiken. Waarop berust hun flexibiliteit? Immers, we kunnen er zowel veel bekends als veel nieuws mee aanduiden. Met woorden kunnen we refereren aan personen, zaken, toestanden, processen, handelingen uit het verleden, in onze onmiddellijke nabijheid of in onze fantasie.

Met een naamwoord als *man* en *boek* kunnen we aangeven tot welke categorie de persoon of zaak behoort waaraan we willen refereren. We kunnen met het woord *man* eindeloos vaak naar een manspersoon verwijzen, eventueel steeds naar dezelfde, maar ook telkens naar een ander. Zo kunnen we met een werkwoord als *zitten*, *vallen* en *klimmen* aangeven tot welke categorie de toestand, het proces of de handeling behoort waarover we het willen hebben. En ook nu is het een oneindig aantal gevallen waarvoor we die woorden kunnen gebruiken. Toch hebben we voortdurend de behoefte nieuwe categorieën te onderscheiden en aan te duiden. Om daaraan te voldoen nemen we in onze taal steeds nieuwe naam- en werkwoorden op. Denk maar aan *e-mailtje* en *e-mailen* of *piercen* en *piercerij* (*NRC Handelsblad* 10-11-2001, p. 48). Vanwege die nagenoeg onbeperkte uitbreidbaarheid zeggen we dat naamwoorden en werkwoorden *open woordklassen* zijn.

Net als met naamwoorden kunnen we met persoonlijke voornaamwoorden als *ik*, *jij*, *hij*, *zij*, *het* aan een oneindig aantal personen en zaken refereren. Met zulke woorden geven we echter maar weinig informatie over de categorie waartoe de aangeduide personen of zaken te rekenen zijn. Dat we in veel situaties toch met die summiere informatie kunnen volstaan, komt doordat we voornaamwoorden alleen gebruiken als uit het verband goed op te maken is wie of wat we ermee aanduiden. Overigens worden voornaamwoorden zeker niet minder vaak gebruikt dan naamwoorden. Integendeel, ze behoren tot de frequentst gebruikte woorden.

In alle talen is de groep voornaamwoorden klein en nauwelijks uitbreidbaar, anders dan de voorraad naam- en werkwoorden. Daarom noemen we de voornaamwoorden een *gesloten woordklasse*. Toch zijn er ook in de samenstelling van een gesloten klasse wel veranderingen mogelijk, getuige het verdwijnen van *gij* uit het Nederlands dat in Nederland wordt gesproken. Belgische Nederlandstaligen – ook jongeren onder elkaar – geven meestal de voorkeur aan *gij*, *ge* en *u(w)* boven *jij*, *je* en *jou(w)*.

In dit hoofdstuk zullen we ons verdiepen in de LEXICALE SEMANTIEK: de leer van de woordbetekenis. We zullen daarbij ook nagaan hoe nieuwe woorden gevormd worden: het onderwerp van de LEXICALE MORFOLOGIE. Betekenisuitbreiding en woordvorming zijn midde-

len om de taal geschikt te maken voor onze almaar wisselende communicatieve behoeftes. De semantiek van naamwoorden komt in paragraaf 4.2 aan de orde, de semantiek van persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden volgt in paragraaf 4.3.

4.2 Het woord: eenheid van vorm en betekenis

Woorden worden vaak gezien als de ‘dragers van betekenis’ bij uitstek. Betekenis is voor veel taalgebruikers intuïtief direct gekoppeld aan woorden, maar het is moeilijk te bepalen wat ‘de betekenis’ van een woord is. Neem een gewoon woord als *fiets*. Iemand die dit woord gebruikt of hoort, denkt misschien aan de splinternieuwe groene mountainbike met 21 versnellingen die thuis in de garage staat. Maken de kenmerken ‘groen’ of ‘21 versnellingen’ nu deel uit van de betekenis van *fiets*? Dat is niet waarschijnlijk omdat het zou impliceren dat een rode fiets geen fiets is. Wat is dan wel de betekenis van *fiets*? Om ‘de betekenis’ te bepalen moeten we kennelijk van de concrete kenmerken van een bepaalde fiets abstraheren.

Woordbetekenissen beschrijven is de taak van lexicografen, dus ligt het voor de hand ‘de betekenis’ op te zoeken in een woordenboek. Van Dale (2000) geeft de volgende omschrijving.

- (1) *fiets* – ‘tweewielig voertuig dat door het trappen op pedalen wordt voortbewogen’

Deze vrij abstracte omschrijving is niet onproblematisch – er zijn immers ook driewielers en fietsen met een motortje. Het blijkt lastig een omschrijving te geven die geldig is voor alle fietsen en die tegelijkertijd alle niet-fietsen zoals een step of een bromfiets uitsluit. Toch zijn we het er doorgaans wel over eens dat een concreet ding een fiets is of niet, en dat het dus wel of niet deel uitmaakt van de CATEGORIE ‘fiets’.

Categoriseren is een centraal mentaal proces: door de diverse verschijnselen waarmee we worden geconfronteerd te classificeren en te categoriseren, proberen we greep te krijgen op de wereld om ons heen. Het is een kenmerk van natuurlijke cognitieve categorieën dat ze niet scherp af te bakenen zijn met een reeks kenmerken. De leden van een categorie zijn niet door één of meer gemeenschappelijke kenmerken met elkaar verbonden, maar door FAMILIEGELIJKHEID (Wittgenstein [1953] 1976: 65–68): ze lijken op elkaar doordat ze kenmerken gemeen hebben met één of meer andere leden van de categorie.

Meestal hebben we duidelijke intuïties over de status die de leden in een categorie hebben: sommige leden zijn ‘betere’ exemplaren dan andere. Cognitieve categorieën zijn gestructureerd: ze hebben centrale en minder representatieve leden en er zijn randgevallen. Om die intuïties theoretisch te verantwoorden gebruiken we de PROTOTYPETHEORIE. Deze theorie berust op het werk van de cognitieve psychologe Rosch (1973, 1978; Rosch en Mervis 1975). Zij heeft proefpersonen gevraagd te beoordelen of iets een goed, minder goed of slecht exemplaar is van een categorie. De antwoorden geven een vrij consistent beeld: een mus is een ‘betere’ vogel dan een pinguïn, een appel is een ‘beter’ voorbeeld van de categorie fruit dan een citroen, een racefiets is representatiever voor de categorie fiets dan een ligfiets. De resultaten van zulke beoordelingen (‘Goodness-of-Exemplar ratings’) sporen met andere prototype-effecten. Als mensen in categorisatietests gevraagd wordt om de leden van een bepaalde categorie te noemen, correspondeert de volgorde waarin ze die leden noemen aardig met die van de verkregen ‘ratings’. En als men vraagt of iets bij een bepaalde categorie hoort, is de reactietijd korter voor elementen die hoog scoren in de ‘ratings’. Volgens Rosch dienen de beste, meest representatieve exemplaren van een categorie – de prototypes – als uitgangspunt voor het categoriseren van de dingen om ons heen.

Woorden corresponderen met cognitieve categorieën. We gebruiken een bepaald woord om te verwijzen naar de leden van zo’n categorie. We zeggen ook wel dat we met een woord aan iets refereren en noemen dat dan de REFERENT van een woord. Woorden zijn in hoofdstuk 1 gedefinieerd als talige *tekens*. Daar is er al op gewezen dat de relatie tussen de klankvorm van een woord en de betekenis arbitrair is: de klankvorm [fits] is niet voorbestemd voor de betekenis ‘fiets’, een fiets zou ook anders kunnen heten (vergelijk: Duits *Fahrrad* en Engels *bike*). De relatie tussen vorm en betekenis van een woord is een conventie, een stilzwijgende overeenkomst in een taalgemeenschap. Zo’n conventie ontstaat in en door het taalgebruik en wordt door het gebruik tot norm: gegeven het feit dat er een conventie is om een fiets *fiets* te noemen, worden taalgebruikers geacht om dit woord te gebruiken als ze willen verwijzen naar een fiets. En iedere keer dat wij een fiets *fiets* noemen, wordt deze specifieke gebruiksmogelijkheid versterkt: het gebruik werkt normerend (zie over taalnormen hoofdstuk 15).

Als we ‘de betekenis van een woord’ willen analyseren, worden we al gauw geconfronteerd met een vrij principiële probleem. In het geval van *fiets* hebben we te maken met een één-op-éénrelatie tussen het woord en de conceptuele categorie ‘fiets’. Dat is echter lang niet altijd zo, integendeel: doorgaans is een woord zeer variabel toepasbaar en de interpretatie is in sterke mate contextafhankelijk. Soms hebben twee toepassingen nauwelijks met elkaar te maken. In een zin als *Hij brengt zijn geld naar de bank* denken we over het algemeen niet aan een bank in het park, maar eerder aan een geldinstituut. In principe is deze zin AMBIGU, dubbelzinnig, maar de context (‘geld’) stuurt onze interpretatie de goede kant op. Als er – zoals in dit geval – geen of nauwelijks verbanden zijn tussen twee mogelijke toepassingen, dan spreken we van HOMONYMIE. *Bank*₁ en *bank*₂ worden opgevat als verschillende woorden.

Veel vaker komen we echter toepassingen tegen die wel verband houden met elkaar. Zo is de relatie tussen het geldinstituut *bank* en de bloedbank erg inzichtelijk: in beide instituties wordt iets waardevols bewaard. Ook verschillende toepassingen van *blad* kunnen we aan elkaar relateren:

- (2) Binnen in het *blad* zijn twee lagen parenchymcellen te onderscheiden.
 (3) Zij kan van het *blad* zingen.
 (4) In dat *blad* verschijnen alleen flut-artikelen.
 (5) Hij neemt geen *blad* voor de mond.

Het verschijnsel dat aan een woord verwante betekenissen toe te kennen zijn, wordt POLYSEMIE genoemd. Maar onmiddellijk rijst hier de vraag: wanneer mogen of moeten we spreken van een betekenis. In de volgende zinnen moeten we *blad* ook verschillend interpreteren (‘de organisatie die een krant maakt/uitgeeft’ tegenover ‘een concreet exemplaar van een krant’ en ‘de inhoud van een krant’).

- (6) Het *blad* heeft een nieuwe hoofdredacteur.
 (7) Geef dat *blad* eens hier!
 (8) Ik vind dat *blad* onleesbaar.

Hebben we hier nu te maken met verschillende betekenissen of met verschillende interpretaties van één betekenis, waarbij de interpretaties afhankelijk zijn van de context?

Een scherpe grens tussen de contextuele variatie van één betekenis en meerdere betekenissen is er niet. Het is een goed methodologisch uitgangspunt om niet te snel meerdere betekenissen te onderscheiden. Sommige taalkundigen gaan zo ver dat ze voor elk woord maar één betekenis (MONOSEMIE) aannemen. Deze betekenis is dan noodzakelijk betrekkelijk vaag en

wordt in verschillende contexten op verschillende manieren interpretatief ingevuld. Het voordeel van deze benadering is dat ze de vorm-betekenis-eenheid van een woord benadrukt. Aan de andere kant zijn sommige toepassingen dermate geconventionaliseerd dat het lastig is om te spreken van contextuele varianten die ter plekke worden voorzien van een specifieke betekenis.

Taalgebruikers kennen en ervaren 'blad van een plant', 'blad papier' en 'krant' immers wel degelijk als duidelijk van elkaar afgebakende en geconventionaliseerde gebruiksmogelijkheden van *blad*. Het lijkt daarom goed om ze ook terminologisch te onderscheiden. We gaan uit van de volgende terminologie: een woord heeft een vorm en een betekenis. Het kan op verschillende manieren worden gebruikt. Iedere keer dat een woord wordt gebruikt, hebben we te maken met een concrete TOEPASSING. Sommige toepassingen komen vaak voor en worden daardoor tot geconventionaliseerde GEBRUIKSWIJZEN. Onder BETEKENIS verstaan we het geheel van gebruikswijzen, het semantische potentieel van een woord (Langacker 1991: 3; Fritz 1998).

Deze terminologie benadrukt de eenheid van de betekenis zonder het bestaan van geconventionaliseerde gebruikswijzen te loochenen en alle variatie af te leiden uit de context. Bovendien maakt ze duidelijk dat de betekenis van een woord een interne structuur heeft. Je kunt de betekenis van een woord opvatten als een conceptuele talige categorie, een categorie die de gebruikswijzen van een woord structureert volgens bepaalde principes (Geeraerts 1989; Lakoff 1987).

4.2.1 Morfologie: de vorming van gelede woorden

In dit hoofdstuk hebben we tot nog toe alleen woorden besproken die ongeleed zijn. Bij zulke woorden is de relatie tussen de klankvorm en de betekenis van de woorden arbitrair. Maar het grootste deel van onze woordenschat bestaat uit gelede woorden en daarbij is de relatie tussen vorm en betekenis niet volstrekt willekeurig. Een woord als *weekblad* is GEMOTIVEERD: het bestaat uit de morfemen *week* en *blad*, die samen de vorm en de betekenis van *weekblad* bepalen. Onder MORFEEM verstaan we de kleinste vorm-betekenis-eenheid van een taal. *Week* en *blad* zijn vrije morfemen omdat ze ook los, als ongeleed woord, voorkomen. Er zijn ook gebonden morfemen: een woord als *fietser* bestaat uit het vrije morfeem *fiet*s en het gebonden morfeem *-er*. Het laatste morfeem komt niet los voor, maar alleen in gelede woorden. Gebonden morfemen krijgen hun betekenis via het woordgeheel: in *fietser* kunnen we aan *-er* de betekenis 'persoon' toekennen, een fietser is 'iemand die fietst' (vergelijkbaar zijn woorden als *bakker* of *opschepper*), maar in *groener* of *sterker* drukt *-er* het betekenis-element 'meer' uit.

Een gebonden morfeem als *-er* dat aan het einde van een woord staat, is een SUFFIX. Een gebonden morfeem aan het begin van een woord zoals *ge-* (*geknoei*) of *ver-* (*verkopen*) heet PREFIX. De overkoepelende term voor suffixen en prefixen is AFFIX.

Bij gelede woorden maken we onderscheid tussen woorden die zijn opgebouwd uit vrije morfemen, zoals *weekblad*, en woorden die een vrij en een gebonden morfeem bevatten, zoals *fietser* of *geknoei*. De eerste soort noemen we SAMENSTELLINGEN, de tweede AFLEIDINGEN. Vaak bevatten gelede woorden meer dan twee elementen; hun interne structuur kunnen we weergeven met haakjes: [[week + blad] + redactie] of [[ver + koop] + er].

Ook al zijn gelede woorden gemotiveerd, hun betekenis is over het algemeen niet zomaar af te leiden uit de delen. Immers, zelfs de betekenis van een gewoon woord als *ziekenhuis* is niet zonder meer 'berekenbaar' op basis van de basiswoorden *zieke* en *huis*. Samenstellingen hebben meestal onvoorspelbare betekenis-elementen: hun betekenis is meer dan de som der delen. Zo is *ziekenhuis* niet zomaar een huis van of voor zieken, maar een 'instelling voor onderzoek, behandeling en verpleging van zieken en het gebouw daarvan' (Van Dale). We kennen de betekenis van *ziekenhuis* omdat ze geconventionaliseerd is; ooit hebben we het woord in die specifieke

betekenis geleerd. Bij nieuwe samenstellingen zijn we echter vaak aangewezen op de context om de betekenis te achterhalen.

Wat is bijvoorbeeld een *wijnmeter*. Is dat iemand die wijn meet (zoals een *landmeter* land opmeet) of een toestel waarmee men wijn kan meten (zie *gasmeter* of *afstandmeter*)? En wat meet die *wijnmeter* dan? Alleen de context kan uitsluitsel geven.

- (9) Albert Heijn-bedrijfsleider M. Everhardus denkt in meters schap lengte. Hij wijst aan: er zijn nu de 'mediterrane meters' (pasta, tomatenblokjes, olijfolie, pastasaus), de 'wijnmeters' (tien meter erbij want jonge tweeverdieners houden van wijn) [...] (NRC Handelsblad, Weekeditie voor het buitenland, 10-07-2001, p. 19)

Bij het woord *wijnmeters* moeten we dus niet denken aan personen of instrumenten die wijn meten. *Wijnmeters* is hier een compacte aanduiding voor 'meters schap lengte voor wijnflessen'. De context stuurt onze interpretatie; zonder zulke steun gaan we bij nieuwe woorden al gauw de mist in. Maar met de context – in combinatie met onze wereldkennis en onze kennis van de taal – is de interpretatie meestal geen probleem. Vaak valt het niet eens op dat we met een nieuw woord te maken hebben.

Voor de interpretatie beschikken we over tal van aanwijzingen, talige en buitentalige. Neem het woord *literatuurziekte*. Ook zonder context kunnen we al wel het een en ander zeggen over de mogelijke betekenis. Zo weten we dat in samenstellingen van twee nomina over het algemeen het tweede lid de kern is: een *koffiekopje* is een soort *kopje*, een *perenboom* is een soort *boom*, een *literatuurlijst* is een soort *lijst*; dus is *literatuurziekte* ongetwijfeld een soort *ziekte*. Wat de specifieke betekenis ook mag zijn, we beschikken al over SYNTAGMATISCHE INDICATIES: interpretatieaanwijzingen die berusten op de volgorde van de leden van de samenstelling. Bovendien kunnen we gebruik maken van PARADIGMATISCHE RELATIES: hierbij gaat het om woorden die op de een of andere manier vergelijkbaar zijn. Bij *literatuurziekte* ligt het voor de hand om eens te kijken naar de betekenis van andere samenstellingen met *literatuur* of *ziekte*. Zo is *aardappelziekte* een ziekte van de aardappelplant en *bloedziekte* een ziekte van het bloed. Maar *schimmelziekte* is een ziekte veroorzaakt door schimmel, en een *beroepsziekte* is het gevolg van een beroep. Dus, volgens deze voorbeelden zijn er minstens twee interpretaties mogelijk: *literatuurziekte* als ziekte van de literatuur of veroorzaakt door literatuur. Nu is het moeilijk voorstelbaar dat literatuur lichamelijk ziek maakt (of wordt). Daarom moeten we *ziekte* hier waarschijnlijk overdrachtelijk interpreteren als een 'abnormale gesteldheid die lijkt op een ziekte'. Zo'n toepassing vinden we bijvoorbeeld in *vergaderziekte*, volgens Van Dale een 'ziekelijke neiging om te vergaderen'. Is *literatuurziekte* dan misschien een 'ziekelijke neiging tot literatuur'? Deze interpretatie lijkt niet gek en inderdaad wordt het woord zo toegepast in een interview waar Connie Palmen de volgende vraag gesteld wordt:

- (10) De hoofdpersoon in je boek is verliteratuur, ze lijdt aan de literatuurziekte. Heb je daar zelf ook last van? (HP/De Tijd 15-02-91, p. 62)

In dit citaat staat verder de afleiding *verliteraturen*, een geleed woord dat al evenmin direct te interpreteren is zonder context. Ook nu beschikken we over tal van aanwijzingen doordat er vergelijkbare woorden zijn. Zo kennen we misschien de klachten over het *vertrossen* van de media of hebben we wel eens gehoord dat iemand helemaal *verpolitiekt* is. Telkens gaat het om een werkwoord gevormd met het prefix *ver-* op basis van een zelfstandig naamwoord. Dit is niet ongewoon blijkens woorden als *verglazen*, *verwoorden* of *verongelukken*. Maar anders dan deze woorden heb-

ben *vertrossen*, *verpolitieken* of *verliteraturen* een pejoratief betekenisaspect. Dat vinden we ook in andere recente toepassingen van dit woordvormingsprocédé, zoals (11) laat zien.

- (11) Waar is de tijd gebleven dat duizenden Nederlanders in één klap met hun lijfomroep braken vanwege een blote meid of een onvertogen woord? Toen kozen de mensen nog ergens voor. Nu laten ze zich, totaal verpolderd, alles welgevallen, wat er op neer komt dat alles zo onverschillig is. Behalve, godzijdank, het Oranjehuis. (*de Volkskrant* 16-12-2000, p. 7 [Jan Blokker])

Naast talige kennis moeten we voor de interpretatie van *verpolderen* nog heel wat buitentalige, culturele kennis activeren (denk aan 'poldermodel'). Door de prefigering met *ver-* is ook het pejoratieve element weer in het spel.

Bestaande woorden zijn niet alleen van belang voor de interpretatie, maar ook voor de vorming van nieuwe woorden. Taalgebruikers kunnen, op zoek naar een woord voor iets dat ze willen uitdrukken, gebruik maken van de paradigmatische relaties in de woordenschat en van analogie: ze kunnen bestaande woorden met elkaar vergelijken en op basis van de vergelijking een nieuw woord vormen. Zo kan men op zoek naar een persoonsnaam bij *zappen* kijken naar andere werkwoorden met bijbehorende persoonsnamen.

- (12) spreken : spreker = kijken : kijker = zappen : X → X = zapper

Bij zo'n PROPORTIONELE ANALOGIE gaat het om de vorm-betekenisverhoudingen tussen bestaande nomina en de corresponderende werkwoorden die we (als in een proportionele vergelijking) kunnen projecteren op ons geval *zappen/zapper*.

Als zo'n analogie vaak wordt geactiveerd, vaak leidt tot nieuwvormingen, dan kan dit leiden tot een regelmatig morfologisch procédé. Zo kunnen we van alle transitieve werkwoorden een afleiding vormen met *-baar*: *dragen* – *draagbaar*, *drinken* – *drinkbaar*, *kwetsen* – *kwetsbaar*. De betekenis kunnen we abstract omschrijven als 'kunnende ge-V-d worden', waarbij V staat voor het basiswerkwoord. Bij een nieuw werkwoord als *printen*, kunnen we deze regelmaat makkelijk uitbuiten om een adjectief te vormen met een enigszins voorspelbare betekenis: *printbaar*. Zulke morfologische procédés noemen we productief. Onder MORFOLOGISCHE PRODUCTIVITEIT verstaan we dan "de mogelijkheid tot uitbreiding van de woordenschat volgens een bepaalde vorm-betekenisystematiek die zich voordoet in bestaande gelede woorden" (Booij en Van Santen 1998: 46).

Tot nu toe hebben we het alleen gehad over samenstellingen en afleidingen. Maar er zijn nog meer mogelijkheden om nieuwe woorden te vormen op basis van bestaande. Zo kunnen van veel substantieven werkwoorden worden afgeleid zonder dat er sprake is van (expliciete) affigering of samenstelling: *de fiets* – *ik fiets*, *de douche* – *ik douche*. Dit proces heet 'impliciete transpositie' of CONVERSIE. Bij conversie wordt een woord overgeheveld naar een andere woordsoort. Daarmee correspondeert geen vormverandering: in de genoemde gevallen is de stam van het werkwoord identiek aan het basissubstantief. Ook dit procédé is productief. Zo kan het woord *muis* metaforisch worden gebruikt voor een computermuis en op basis van deze nieuwe gebruikswijze vinden we in (13) de conversie naar de woordsoort werkwoord.

- (13) hypertext [...] is een tekst met links naar sites op het net. U herkent deze links doordat de muispijl een handje wordt als u over de link muist.
(<http://internetvoorbeginners.freesevers.com/>)

Dit is overigens al de tweede keer in de geschiedenis van het Nederlands dat taalgebruikers deze conversie toepassen: ook in z'n oorspronkelijke betekenis is *muis* wel als werkwoord gebruikt (voor 'op muizen jagen'), zoals in de zegswijzen: *als de katjes muizen*, *dan mauwen ze niet of de kat muist het beste, als ze jongen heeft*.

Een andere interessante woordvormingsmogelijkheid zien we in een woord als *digibeet*. *Digibeet* is geen gewone samenstelling van twee ook los voorkomende woorden, maar een combinatie van woorddelen die niet los voorkomen, tenminste niet in het Nederlands. Zulke woord- of morfeemdelen zijn door Van den Toorn (1983) SPLINTERS genoemd. *Digibeet* is een combinatie van *splinter* + *splinter*. Als bij woordvorming een splinter betrokken is, spreken we van WOORD-VERSMELTING. Ook de betekenis van zo'n nieuwvorming is een versmelting: bepaalde betekenisaspecten van de basiswoorden *digitaal* en *analfabeet* worden gecombineerd tot een nieuw concept: 'iemand die geen verstand heeft van computers'. Met het nieuwe woord kunnen we naar zo'n persoon verwijzen. Andere voorbeelden zijn *eurocraat* of *infotainment* (het laatste woord is waarschijnlijk in zijn geheel overgenomen uit het Engels). Dat splinters ook met woorden kunnen worden gecombineerd, blijkt uit *docudrama* (splinter + woord) of *freeware* (= 'free software', woord + splinter). Ook het ontstaan van *-gate* (*Monicagate*, *beursgate*) kan op deze manier worden geanalyseerd (Hüning 2000).

Er zijn tal van mogelijkheden om bestaande woorden korter te maken of om op basis van bestaande woorden een kortere aanduiding te vormen. Zo kun je woorden afkappen (*homo* voor homoseksueel of *prof* voor professor). Daarbij verandert de betekenis nauwelijks, alleen de gebruiksvoorwaarden zijn vaak anders (AFKAPPINGEN zijn meestal tamelijk informeel). In de naamgeving van instanties of producten zien we vaak ACRONIEMEN (letterwoorden): nieuwe woorden, gevormd door de combinatie van de (eerste) letters van bestaande woorden. Soms worden acroniemen uitgesproken als losse letters, zoals *EU* en *VPRO* ('Vrijzinnig-Protestantse Radio-Omroep'), soms als een woord, zoals *NAVO* ('Noord-Atlantische VerdragsOrganisatie') en *VARA* ('Vereniging van Arbeiders-RadioAmateurs'). De vorming van een acroniem gaat meestal niet gepaard met een nieuwe betekenis. Maar soms ondergaan acroniemen later een betekenisverandering; zo zijn *VPRO* en *VARA* losgemaakt van hun oorspronkelijke basis.

4.2.2 Woordbetekenis: structuur en dynamiek

De leden van een natuurlijke conceptuele categorie zoals die van vogels vertonen verschillen in prominentie, doordat sommige vogelsoorten centraler zijn dan andere. De betekenis van een woord, zo is al opgemerkt, kunnen we opvatten als een talige categorie en ook bij woorden kunnen de diverse gebruikswijzen in prominentie verschillen. Wat bij een woord de centrale – prototypische – gebruikswijze is, kan op drie manieren worden bepaald: (1) het is de gebruikswijze waaraan we spontaan het eerst denken als we het woord horen, (2) het is de frequentste of (3) de oudste gebruikswijze.

Vaak zullen deze drie criteria dezelfde gebruikswijze als de meest centrale identificeren: bij *blad* is de gebruikswijze 'deel van een plant' volgens alle criteria de prominentste, de prototypische betekenis. De notie 'prototypische gebruikswijze' is echter niet onproblematisch. Het voornaamste probleem is dat prototypie in sterke mate contextafhankelijk is. Als wij *blad* tegenkomen in de context van 'kranten, tijdschriften, media', zullen we niet spontaan aan planten denken. De gebruikswijze *blad* = 'krant' zal dan veel prominenter zijn. Ook de frequentieverhoudingen hangen samen met de talige en buitentalige context. Een taalkundige denkt bij *stam* misschien direct aan woordstammen, maar een timmerman denkt waarschijnlijk eerder aan boomstammen. Baseren we ons semantische frequentieonderzoek op linguïstische vakliteratuur, dan zijn de uitkomsten vast anders dan wanneer we vooral biologische teksten analyseren. Dat ook het derde,

etymologische criterium problematisch kan zijn, laat een woord als *rijden* zien: oorspronkelijk werd dat vooral voor 'te paard voortbewegen' gebruikt, nu is de conceptueel centrale en frequentste betekenis 'voortbewegen in een auto' (anders dan in het Duits, waar deze betekenisontwikkeling bij *reiten* niet heeft plaatsgehad).

De gebruikswijzen van een woord staan niet los van elkaar, ze hangen met elkaar samen en vormen zo een structuur. Deze structuur, het resultaat van een historische ontwikkeling, kunnen we ook vanuit synchroon gezichtspunt bestuderen. Laten we eens enkele gebruikswijzen van *blad* op een rij zetten.

(14)	a	blad van een plant
	b	dienblad
	c	blad van een tafel
	d	een blad papier
	e	een blad muziek
	f	een ochtendblad
	g	een groot blad opzetten
	h	geen blad voor de mond nemen
	i	een onbeschreven blad

Historisch kunnen we (14)a aanwijzen als oudste gebruikswijze, de andere zijn ervan afgeleid. Dat (14)a verschilt van de rest, blijkt uit de meervoudsvormen: we hebben het over *bladeren* van een boom, terwijl de meervoudsvorm in de andere gevallen *bladen* is. Dit is trouwens niet altijd zo geweest. Het oudste meervoud is *blader* (Duits *Blätter*). Bij de diverse gebruikswijzen in het Middelnederlands kwamen *-er*, *-en* en *-eren* nog naast elkaar voor; *-eren* is een STAPELMEERVOUD: een combinatie van twee meervoudsuitgangen.

Bladeren zijn veelal plat en breed, door deze eigenschappen is het woord kennelijk geschikt om ook andere voorwerpen aan te duiden die plat en breed zijn zoals planken, dienbladen, tafelbladen en ook papier. Een tafelblad heeft maar weinig gemeen met het blad van een plant, maar er is enige gelijkenis waardoor het woord overdrachtelijk gebruikt kan worden. Er kan verband gelegd worden tussen twee toepassingsdomeinen: dat van planten en dat van papier. Zo'n overdracht noemen we METAFOOR.

In een uitdrukking als *een onbeschreven blad* wordt *blad* ook metaforisch gebruikt. Bij een blad papier kunnen we denken aan een schoon, nog onbeschreven vel; dit aspect kunnen we overhevelen naar een mentaal domein: we gebruiken het dan om aan te geven dat een kind nog geen invloeden van buitenaf heeft ondergaan of dat iemand van een of ander gebied nog niets afweet.

Dient *blad* als aanduiding van een tijdschrift, dan is dat geen geval van metaforiek. Deze gebruikswijze berust vermoedelijk op een deel-geheelrelatie tussen een blad als deel van een tijdschrift, een relatie die niet eerst moet worden gelegd door de taalgebruiker, maar die al bestaat in de werkelijkheid. Het activeren van zo'n relatie wordt METONYMIE genoemd.

Metaforiek en metonymie zijn twee centrale uitbreidingsmechanismen die we gebruiken om een woord toe te passen op iets nieuws. Soms gebeurt dat voor een erg incidentele aanduiding, zoals wanneer iemand met een blindedarmonsteking in een ziekenhuis wordt aangeduid met *de blindedarm*, soms leidt dat tot een nieuwe gebruikswijze van het woord.

Andere veel voorkomende semantische mechanismen zijn specialisatie en generalisatie. We kunnen de toepassing van *blad* zoals in *het blad van een tafel* zien als een SPECIALISATIE van een algemener overdrachtelijk gebruik van *blad* voor alle mogelijke platte, brede dingen. Het is echter de vraag of de algemene betekenis niet vooral een taalkundige abstractie is. Immers, zo

algemeen zal *blad* niet of nauwelijks gebruikt zijn; we passen het woord altijd in een gespecialiseerde betekenis toe. Een ander voorbeeld van specialisatie is het gebruik van *pil* voor 'anticonceptiemiddel' (een specifieke pil).

Het proces waarbij een gebruikswijze algemener wordt toegepast, heet GENERALISATIE: we kunnen bijvoorbeeld zeggen *de bladen hebben het over...* en daarmee niet alleen kranten maar ook tijdschriften en zelfs Internetsites bedoelen. *Blad* wordt dan in ruime zin gebruikt voor 'de media'.

Betekenisdynamiek en -verandering speelt niet alleen bij ongelede woorden. Gelede woorden verschillen in dit opzicht niet van ongelede woorden, ook zij kunnen flexibel worden toegepast. Zo gebruiken we de samenstelling *paardenstaart* ook metaforisch voor een bepaalde haardracht en *hamsteren* (conversie van *hamster*) wordt overdrachtelijk toegepast op mensen. Een afleiding als *brouwerij* kan worden gebruikt voor het bedrijf van een brouwer, voor het brouwerijgebouw, maar ook voor de mensen die in een brouwerij werken (*de brouwerij is aan het staken*). Deze toepassingen hangen metonymisch samen; we vinden ze terug bij tal van andere *-erij*-afleidingen (deverbale zoals *bakkerij*, *weverij*, *drukkerij*, maar ook denominale zoals *bloemisterij* of *drogisterij*). Met andere *-erij*-afleidingen duiden we een bepaald gedrag aan, zoals het deverbale *aanstellerij* of het denominale *lolbroekerij*, en soms een bepaalde handeling of het resultaat ervan ('er werden *knoeierijen* aangetroffen in de boekhouding').

De *-erij*-afleidingen vormen samen een MORFOLOGISCHE CATEGORIE die gekenmerkt is door een bepaald vormelement (*-erij*) en een bepaalde betekenisstructuur van metonymisch met elkaar verbonden gebruikswijzen. Het gaat hierbij dus niet alleen om gebruikswijzen van concrete woorden, maar om de semantische eigenschappen, het semantisch potentieel van het hele woordvormingsprocédé. Taalgebruikers kennen deze semantische mogelijkheden en maken er gebruik van bij de vorming en interpretatie van nieuwe woorden op *-erij* (Hüning 1999).

4.2.3 Relaties tussen woorden

Tot nu toe is de woordvorm het uitgangspunt geweest om te bekijken wat de woordbetekenis is: waarvoor kunnen we een woord gebruiken? In de semantiek heet dit de SEMASIOLOGISCHE BENADERING. Ook het omgekeerde is mogelijk: de ONOMASIOLOGISCHE BENADERING. We nemen hierbij als uitgangspunt een concept of functie en gaan na welke woorden we kunnen gebruiken om dat concept uit te drukken, om die functie te realiseren. Naast *fiets* is er bijvoorbeeld het woord *rijwiel* om te refereren aan een fiets. Beide woorden kunnen dezelfde referenten hebben en lijken daardoor synoniem. Als we SYNONYMIE echter definiëren als 'in alle contexten uitwisselbaar', dan blijken de gebruiksvoorwaarden voor beide woorden toch zeer verschillend (*rijwiel* is formeler en doet archaisch aan). Het is zelfs zeer de vraag of er wel woorden zijn die in alle contexten uitwisselbaar zijn, die exact dezelfde betekenis hebben.

Woorden drukken concepten uit, ze corresponderen met cognitieve categorieën. Als we de relaties tussen woorden analyseren, krijgen we dus ook inzicht in de manier waarop wij de wereld categoriseren. Zo maken we graag gebruik van concepten die elkaars tegenovergestelde zijn. De woorden die we daarvoor gebruiken noemen we elkaars ANTONIEMEN: *arm/rijk*, *duur/goedkoop*, *leeg/vol*. Voor dingen die in een bepaald opzicht op elkaar lijken hebben we vaak een (abstractere) parapluterm, een HYPERONIEM: een *fiets* is een 'vervoermiddel', net als een *motor*, een *auto* of een *bus* die alle HYPONIEMEN zijn van *vervoermiddel* en samen een WOORDVELD vormen. Vaak kunnen we overigens maar één van de gebruikswijzen van een woord in een bepaald woordveld onderbrengen, zoals in het geval van *motor*.

Woordvelden kunnen zelfs in verwante talen enorm verschillen. Veel conceptuele onder-

scheidingen zijn in diverse talen anders verwoord. Een voorbeeld is de verwantschapsterminologie. Met verwantschapsnamen kunnen relaties in een sociaal netwerk worden aangeduid. Ieder individu heeft primaire verwanten: de vader en moeder, een broer, zuster, zoon of dochter. Secundaire verwanten zijn vaders vader en moeder, moeders vader en moeder, of vaders broer en zuster, moeders broer en zuster, broers zoon en dochter, enzovoort. In steeds ruimere kringen kunnen zo tertiaire en verdere verwanten onderscheiden worden, en daarbij ook nog telkens de eventuele aanverwanten. De nauw verwante talen Nederlands en Duits vertonen hier opvallende verschillen: zo wordt in het Duits onderscheid gemaakt tussen de zoon of dochter van een broer of een zus (*Neffe* en *Nichte*) en de zoon of dochter van een oom of tante (*Cousin* en *Cousine*). In het Nederlands worden deze verwanten talig in één categorie ondergebracht: *neef* en *nicht*. Een andere onderscheiding die relevant kan zijn bij de verwoording is de relatieve leeftijd. Zo wordt in de Hawaiï-terminologie (ook in Nieuw-Guinea) voor de vader en de ooms hetzelfde woord gebruikt (*namamu*) en voor de moeder en de tantes ook (*edde*) (Kloos 1972).

De semasiologische en de onomasiologische benadering wordt in de praktijk meestal gecombineerd: de vragen *waarvoor kunnen we een bepaald woord gebruiken?* en *welke woorden kunnen we hiervoor gebruiken?* liggen in elkaars verlengde. Ze leveren interessante informatie voor de semantiek en voor het onderzoek naar de menselijke categorisatie.

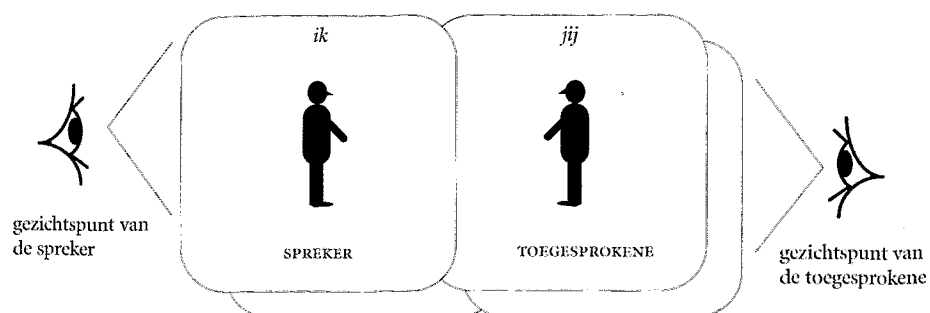
4.3 Woord en referentie

Tot nu toe stond in dit hoofdstuk de betekenis van zelfstandig naamwoorden centraal. In wat volgt staan we eerst stil bij de betekenis van **PERSOONLIJKE VOORNAAMWOORDEN** en vervolgens kijken we naar het gebruik van **AANWIJZENDE VOORNAAMWOORDEN** en **BIJWOORDEN**. We krijgen hierbij te maken met enkele nieuwe aspecten van betekenistoekenning.

4.3.1 Persoonlijke voornaamwoorden

De spreker kan met het woord *ik* aan zichzelf refereren en met *jij* of *u* aan de toesprokene. Wie wie is, hangt dus af van de rol in de **SPEEKSIITUATIE**. Wisselt de spreekbeurt, dan wisselen de rollen. De actuele spreeksituatie is dus het **REFERENTIEKADER** voor het gebruik van *ik* en *jij*. Dankzij dat referentiekader weten we wie bedoeld wordt met *ik* en *jij*. De spreker ziet zichzelf als de *ik*, en de toesprokene als de *jij*, zoals weergegeven in figuur 1. De toesprokene weet dat en gaat er bij de interpretatie van uit.

Figuur 1 De spreeksituatie met spreker en toesprokene

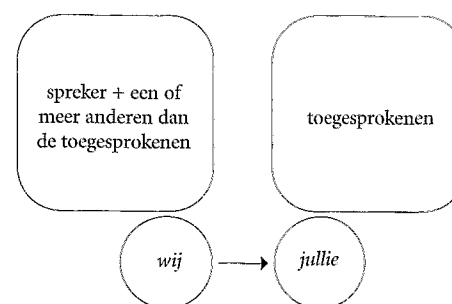

Zowel de spreker als de toesprokene kunnen samen met anderen een partij vormen, zodat we kunnen spreken van de partij van de spreker, aan te duiden met *wij*, en van een partij van de toesprokene, aan te duiden met *jullie* (of *u*), zoals in voorbeeld (15). De spreker kan ook een partij vormen samen met de toesprokene(n) (en anderen), zoals in (16) als de spreker de vraag aan de communicatieve 'partijgenoten' richt. *Wij* is dan inclusief gebruikt; in (15) is *wij* exclusief gebruikt. In veel talen is er voor het **EXCLUSIEF WIJ** een ander woord dan voor het **INCLUSIEF WIJ**.

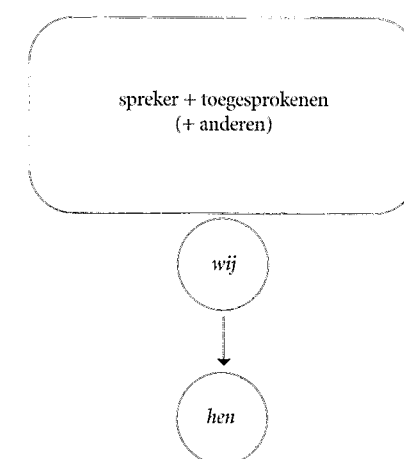
- (15) Wij zullen jullie wel even helpen.
 (16) Zullen wij hen even helpen?

In de spreeksituatie kunnen ook personen en zaken optreden die noch bij de partij van de spreker noch bij die van de toesprokene horen. In (16) zijn dat de personen aangeduid met *hen*. We kunnen dan spreken van de **DERDE PARTIJ**. Het verschil tussen het gebruik van *wij* in beide zinnen kan weergegeven worden als in figuur 2a en 2b.

Figuur 2a Exclusief wij

Figuur 2b Inclusief wij

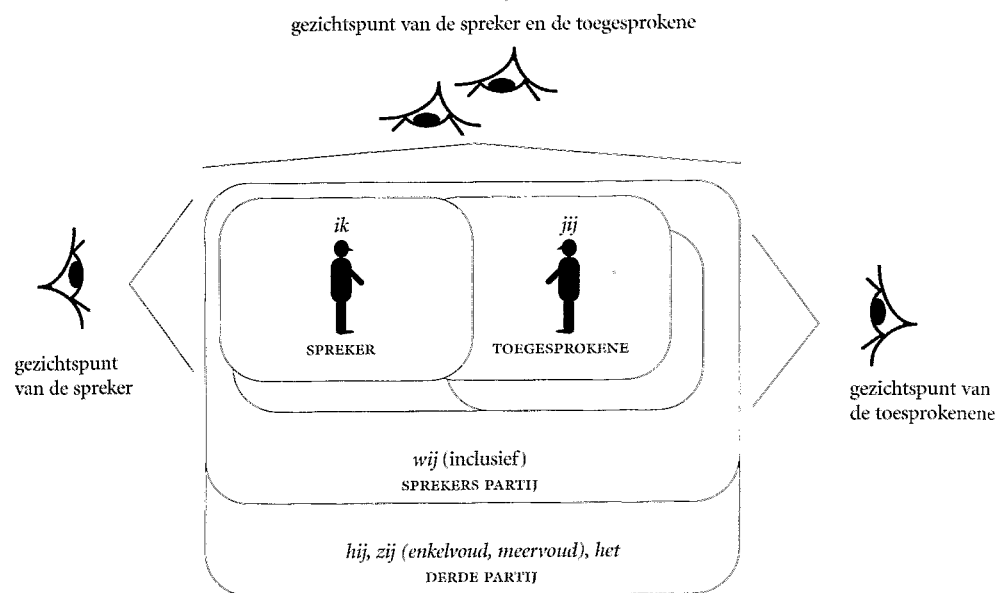

Betrekken we hier de spreeksituatie bij zoals in figuur 1, dan kan het gebruik van het exclusief *wij* in zin (16) toegelicht worden met figuur 3, waarin de spreker en toesprokene samen één partij zijn – met een gemeenschappelijk gezichtspunt – en waarin de rest de derde partij is.

Om de derde partij met *hen* aan te duiden moet de spreker ervan uit kunnen gaan dat het ook voor de toesprokene duidelijk is om wie het gaat. In de spreeksituatie mogen er dan geen personen zijn die verward kunnen worden met degenen die met *hen* aangeduid worden. Anders gezegd, voor het gebruik van *hen* moet de groep aangeduid met *hen* eenduidig zijn in het referentiekader.

Wat we kunnen opvatten als de referenten van woorden als *ik*, *jij*, *wij*, *jullie* en *hen*, wordt steeds bepaald door de spreeksituatie. De spreeksituatie is telkens een unieke situatie, gecreëerd door één uiting. De situatie waarin de uiting gedaan wordt, vormt het referentiekader voor de spreker en de toesprokene.

Figuur 3 De spreesituatie met spreker, toegesprokene en derde partij

4.3.2 Aanwijzende voornaamwoorden en bijwoorden

Het gebruik van *ik*, *jij*, *wij*, *jullie* en *hen* vereist het referentiekader van een spreesituatie. De referenten worden met zulke woorden aan het referentiekader verankerd. Dit doen we niet alleen met persoonlijke voornaamwoorden, maar ook met aanwijzende voornaamwoorden als *deze*, *die*, *dit*, *dat* en aanwijzende bijwoorden als *hier* en *daar*.

We zullen ons nu eerst verdiepen in het gebruik van aanwijzende voornaamwoorden in samenhang met het gebruik van het BEPAALD LIDWOORD *de* of *het*. Vergelijk de volgende zinnen:

- (17) Zet je de fiets even in de schuur?
- (18) De fiets vind ik heel wat mooier dan de fiets.
- (19) Mijn fiets vind ik heel wat mooier dan jouw fiets.
- (20) Deze fiets vind ik heel wat mooier dan die fiets.

Wie (17) gebruikt, gaat ervan uit dat de toegesprokene kan nagaan welke fiets bedoeld is. Kennelijk is er in het actuele referentiekader van de spreker en de toegesprokene maar één fiets die ertoe doet. Is er echter sprake van twee fietsen, dan is het bepaald lidwoord – zo blijkt uit de onbegrijpelijkheid van (18) – niet geschikt om aan elk van de fietsen afzonderlijk te refereren. Waardoor zijn (19) en (20) dan wel te begrijpen?

Zowel in (19) als in (20) zijn de fietsen op te vatten als derde partij. Hoe kunnen een spreker en een toegesprokene dan differentiëren tussen twee zaken die te beschouwen zijn als derde partij? In (19) zijn de fietsen in twee referentiële subkaders geplaatst, één ervan wordt toegerekend aan mij en een andere aan jou. Hierbij wordt één fiets voorgesteld als uniek in het 'possessieve' subkader van mij en een andere als uniek in het 'possessieve' subkader van jou. Zo moeten we ook bij (20) twee subkaders aannemen. Elke fiets is uniek gerelateerd aan een apart referentieel subkader: het ene wordt gedefinieerd door *deze* en het andere door *die*.

Laten we nu eens kijken naar persoonlijke voornaamwoorden. Tussen het gebruik van persoonlijke en aanwijzende voornaamwoorden bestaat een overeenkomst en een verschil. Net als *wij* kunnen *deze* en *dit* exclusief en inclusief gebruikt worden, zoals blijkt uit de volgende zinnen.

- (21) Vanuit dit raam kan ik alles zien. En jij? Kun je vanuit dat raam ook alles zien?
- (22) Vanuit dit raam kunnen we alles zien, hè?

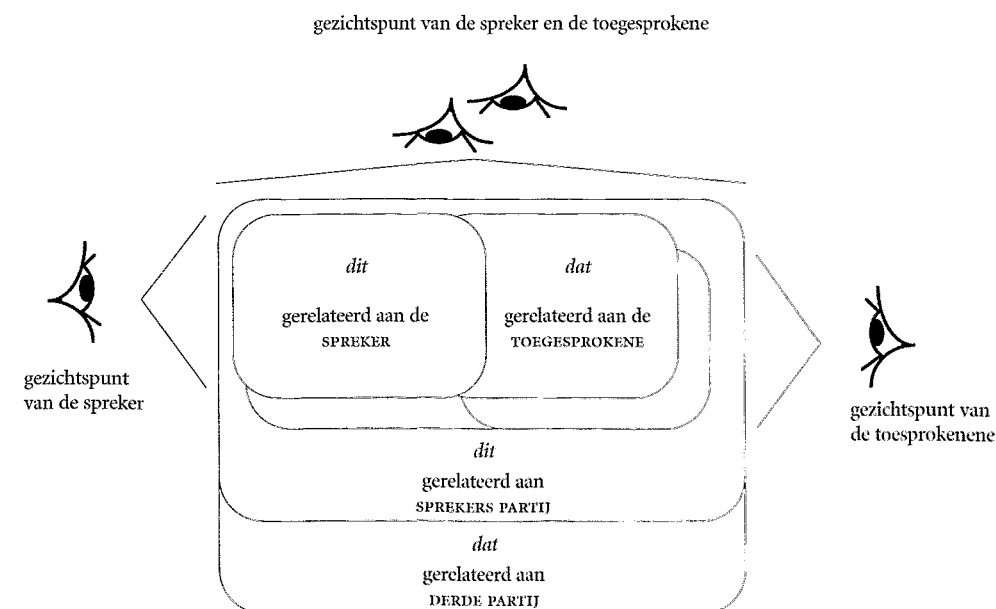
In (21) wordt met *dit raam* het raam aangeduid waar de spreker en niet de toegesprokene door kijkt; de toegesprokene kijkt door het raam aangeduid met *dat raam*. Maar in (22) kijken de spreker én de toegesprokene door het raam aangeduid met *dit raam*. Dus, in (21) is *dit* exclusief gebruikt, in (22) inclusief.

In (23) is *dit* inclusief gebruikt: spreker en toegesprokene zijn beiden in het aangeduide lokaal. Het gezichtspunt van de spreker is hetzelfde als van de toegesprokene. En bij het gebruik van *dat* in (24), waar spreker en toegesprokene zich geen van beiden in het aangeduide lokaal bevinden, hebben zij toch ook hetzelfde gezichtspunt.

- (23) Vind jij het ook zo warm in dit lokaal?
- (24) Vond jij het ook zo warm in dat lokaal?

De diverse gebruiksmogelijkheden van *dit* en *dat* kunnen toegelicht worden met figuur 4.

Figuur 4 Twee gezichtspunten bij het gebruik van aanwijzende voornaamwoorden

In figuur 4 kunnen we bij *dit* ‘gerelateerd aan de spreker’ denken aan *dit* in de eerste zin van (21): *Vanuit dit raam kan ik alles zien*. Een geval van *dat* ‘gerelateerd aan de toegesprokene’ staat in de laatste zin van (21): *Kun je vanuit dat raam ook alles zien? Dit* ‘gerelateerd aan sprekers partij’ staat in (22) en (23). En *dat* ‘gerelateerd aan derde partij’ vinden we in (24).

In veel talen worden de gebruikswijzen van de aanwijzende voornaamwoorden *dit* en *dat* die in figuur 4 worden onderscheiden, aangeduid met verschillende woorden, het vaakst voor de twee gebruikswijzen van *dat*.

DEMONSTRATIVA (aanwijzende voornaamwoorden en aanwijzende bijwoorden) worden vaak deiktisch genoemd. DEIKTISCH is afgeleid van het Griekse *deixis* (aanduiding). Ook persoonlijke voornaamwoorden (*ik, jij, hij* enz.) worden wel deiktisch genoemd. We spreken van DEIXIS als de aanduiding van de betrokken zaak gekoppeld is aan de spreek situatie als het onmiddellijke referentiekader.

De betekenis van *deze/dit* en *die/dat* wordt dikwijls getypeerd als ‘dichtbij’ tegenover ‘verwijderd’. Maar zo simpel is de betekenisverhouding niet, zoals blijkt uit het volgende dialogje.

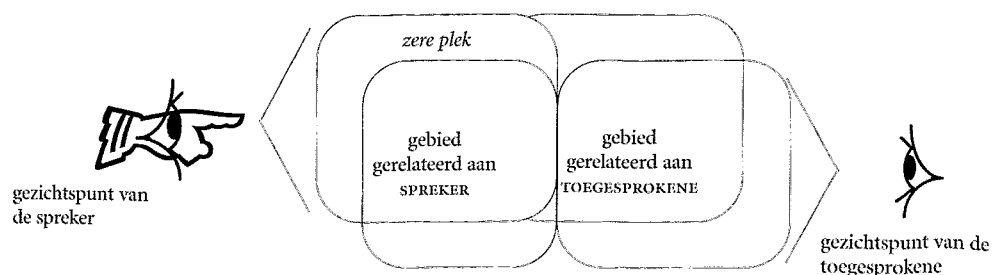
- (25) a Arts: Doet het zeer op deze plek?
b Patiënt: Ja, op die plek.

De arts die haar patiënt palperend (aftastend) onderzoekt, kan gebruik maken van de a-zin. De patiënt kan reageren met de b-zin als het zeer doet op de plek die de arts onder handen heeft. Wie denkt dat een spreker met *op die plek* een plaats aanduidt die niet dicht bij hem is, zal het antwoord van de patiënt verrassend vinden. Immers, niets is dichter in diens buurt dan de plaats door hem aangeduid met *op die plek*. Het gebruik van *deze* en *die* in (25) kan dus niet zitten in het contrast tussen ‘dicht bij de spreker’ en ‘verwijderd van de spreker’.

Waardoor wordt het gebruik van *deze* en *die* dan wel bepaald? Voor het gebruik van *deze* in (25)a is het niet relevant waar de arts, maar waar haar hand zich bij het aftasten bevindt. Het is de palperende hand die bepalend is voor het gezichtspunt van de arts bij het gebruik van *deze*. De arts neemt de plek waar via haar hand. De relatie tussen de onderzoekende hand en de onderzochte plek is cruciaal, hoe die relatie ook precies begrepen moet worden.

Wanneer de patiënt op de vraag van de arts met *die* antwoordt, maakt hij kenbaar dat hij *op dat moment in het gesprek* vanuit zijn gezichtspunt een andere relatie met de zere plek heeft dan de arts. Door de palperende hand bevindt de plek zich in het brandpunt van wat in die situatie *in referentieel opzicht* de centrale aandachtsfeer van de arts is. De arts is via haar hand sterk bij de plek betrokken, zij is er bij de aanduiding van de plek centraal op gefocust. Zie figuur 5.

Figuur 5 *Perspectieven van arts en patiënt bij het gebruik van demonstrativa*

Wat blijkt uit het antwoord van de patiënt? Met de aanduiding *die plek* geeft de patiënt aan dat de plek in kwestie zich vanuit zijn gezichtspunt in dat deel van het referentiekader bevindt waar hij minder sterk bij betrokken is dan de arts. Het gaat hier om betrokkenheid bij het *referentie-le subkader* op dat moment van het gesprek en uiteraard niet om betrokkenheid bij de zere plek zelf. De patiënt geeft met *die* aan dat de plek in zijn aandachtsfeer is, maar tegelijkertijd dat de arts er vanuit haar gezichtspunt centraler op gefocust is. Met *die* presenteert de patiënt de zere plek zo dat die vanuit zijn eigen gezichtspunt in de periferie van zijn gezichtsveld ligt, in het decentrale referentiële subkader.

Natuurlijk kan de patiënt de zere plek ook zelf met zijn hand heel precies aanwijzen. Als hij dat doet, creëert hij aldus een sprekersgezichtspunt met bijbehorend gezichtsveld: de aangewezen plek komt daarmee in het brandpunt van zijn aandachtsfeer. Nu kan de patiënt op zijn beurt gebruik maken van het demonstrativum *deze*, want zijn situatie is nu vergelijkbaar met die van de arts in (25).

Met demonstrativa maak je kenbaar dat je een zaak die je wilt aanduiden, ziet in een mentaal gezichtsveld dat is opgedeeld in subkaders. Wanneer je gebruik maakt van *deze*, beschouw je de aan te duiden entiteit als gesitueerd in het subkader dat het brandpunt is van je referentiekader op dat moment. Wanneer je *die* gebruikt, beschouw je de aan te duiden entiteit als gesitueerd in het subkader dat in referentieel opzicht een nevenbrandpunt voor je is.

Anders gezegd, bij het gebruik van *deze* is de entiteit *in de focus* van sprekers referentiële aandachtsfeer, terwijl bij het gebruik van *die* de entiteit *niet in de focus* van sprekers referentiële aandachtsfeer is. Met *deze/dit* geeft de spreker het referentieel centrale brandpunt van zijn referentiekader aan en met *die/dat* zijn referentieel nevenbrandpunt. Bij het gebruik van het bepaald lidwoord is het referentiekader niet verdeeld.

Een verschil als tussen de twee typen aanwijzende voornaamwoorden doet zich ook voor bij de aanwijzende bijwoorden *hier* en *daar*, getuige het volgende voorbeeld.

- (26) a Arts: Doet het hier zeer?
b Patiënt: Ja, daar.

De plek die de arts aanduidt met *hier*, bevindt zich niet dichter bij de arts dan bij de patiënt. De patiënt gebruikt op zijn beurt *daar*. Ook voor *hier* en *daar* is de vaak gebruikte semantische typering ‘dichtbij’ tegenover ‘verwijderd’ dus ongeschikt.

4.4 Verder lezen

Een inmiddels klassiek werk over categorisering en taal is Lakoff (1987). Als algemene inleiding in de cognitieve linguïstiek is Ungerer en Schmid (1996) zeer bruikbaar. Een Nederlandstalige inleiding in de taalkunde vanuit cognitief perspectief is Dirven en Verspoor (1999). Lexicale semantiek en prototypetheorie worden in Geeraerts (1989) behandeld. Een goed overzicht van (verschillende benaderingen van) de semantiek biedt Cruse (2000). Historische aspecten van de lexicale semantiek staan centraal in Fritz (1998) en Geeraerts (1997). Voor een goede inleiding in de morfologie van het Nederlands verwijzen we naar Booij en Van Santen (1998). Een beknopt inleidend overzicht staat in Appel e.a. (2002: deel 4). Booij (2002) geeft een Engelstalig overzicht van de Nederlandse morfologie. Inleidende literatuur over referentie en deixis is Levinson (1983: 54-96), Fillmore (1997) en Lyons (1999). Zie voor een taalvergelijkend overzicht van deiktische

categorieën Anderson en Keenan (1985). Janssen (2002) geeft een recent morfologisch georiënteerd overzicht.

5 Zinnen en cognitie

Theo Janssen en Arie Verhagen

5.1 Inleiding: syntaxis, morfologie en grammatica

Woorden zijn eenheden van een taal; ze bestaan wel uit kleinere bouwstenen (klanken, morfemen), maar het zijn toch duidelijk zelf elementen waaruit boodschappen worden opgebouwd. Zo zijn zinnen ook eenheden, in dit geval opgebouwd uit woorden. En zoals een woord een betekenis heeft maar een willekeurige reeks klanken niet, zo heeft een zin een betekenis, maar een willekeurige reeks woorden niet, getuige het verschil tussen (1) en (2) – de asterisk geeft aan dat er iets volgt dat geen Nederlands is:

- (1) Niemand had ergens zin in.
- (2) *In zin had niemand ergens.

Er zijn echter ook belangrijke verschillen tussen woorden en zinnen. Voor woorden is het typisch dat we er categorieën van zaken en gebeurtenissen mee benoemen (zie hoofdstuk 4), maar voor zinnen is het typisch dat we er communicatieve handelingen mee verrichten, zoals een mededeling doen of een vraag stellen. Woorden en zinnen verschillen bovendien van elkaar in de aard van het verband tussen vorm en betekenis, doordat zinnen altijd combinaties zijn van eenheden die zelf een betekenis hebben, terwijl de klanken waaruit woorden zijn opgebouwd, zelf geen betekenis hebben; de betekenis van het woord *oom* houdt geen verband met de klank-elementen van dit woord, het is geheel conventioneel. Maar in hoofdstuk 4 hebben we ook gezien dat bij sommige woorden (samenstellingen en afleidingen) de betekenis wel tot op zekere hoogte samenhangt met de structuur: *waterput* betekent iets anders dan *putwater*. Bij combinaties van woorden, waaronder zinnen, zijn er *altijd* zulke systematische verbanden. Zo betekent *de oom van mijn zus* iets anders dan *de zus van mijn oom*, zonder dat er sprake is van een verschil in woorden; een betekenisverschil kan dus volledig afhangen van de manier van combineren. Het geheel aan regels van een taal die specificeren hoe losse woorden tot groepen gecombineerd kunnen worden is de *SYNTAXIS* van die taal (van Grieks *syn-* ‘samen’, en *tassein* ‘plaatsen’).

Zowel de morfologie als de syntaxis hebben dus betrekking op vorm-betekenisystematiek, de ene op het niveau van woorden, de andere op dat van woordgroepen en zinnen; samen vormen ze de *grammatica* van een taal. Er zijn goede redenen om ze niet principieel van elkaar te scheiden. Wat de ene taal met morfologische middelen kan doen, gebeurt in een andere met syntactische. Zo worden in het moderne Nederlands ‘CAUSATIEFCONSTRUCTIES’ gevormd met syntactische middelen: de combinatie van een willekeurig werkwoord met *laten* of *doen* geeft aan dat het gaat om een veroorzaakt gebeuren (zoals in *een huis laten bouwen*; *iemand doen schrikken*). In andere talen kan dat aangeduid worden met een affix. In het moderne Nederlands zijn trouwens nog restanten aanwezig van een oude morfologische regel voor causatiefconstructies: